

SINT-BAAF IN ZEELAND*

C. Dekker

In zijn proefschrift over de goederen van de middeleeuwse Sint-Baafsabdij te Gent, waarmee hij voorgoed zijn naam als medievist vestigde, gaf Verhulst een overzicht van de geschiedenis van de abdij en de verwerving van haar grondbezit vanaf de stichting tot in de 11e eeuw¹. Vervolgens nam hij een aantal domeingroepen van die abdij tot uitgangspunt van een studie van het grootgrondbezit in Vlaanderen tot in de 14e eeuw. In het eerste deel kwam zo ook de verwerving van goederen op de Zeeuwse eilanden aan de orde, die in het tweede deel buiten beschouwing bleven. Ten eerste omdat zij buiten de ruimte vielen, die de auteur als proefgebied koos. Dan was er nog een derde reden waarom het Sint-Baafsbezit in Zeeland in de latere middeleeuwen niet meer ter sprake kwam en die was doorslaggevend, namelijk de mening van Verhulst dat de abdij haar Zeeuwse goed in het begin van de 11e eeuw in zijn geheel en voorgoed had afgestoten. Voortgaande studie in de jaren, die na de verschijning van het proefschrift in 1958 zijn verstreken, heeft uitgewezen dat die mening vanwege de bronnenschaarste wel verklaarbaar, maar niettemin in haar algemeenheid onhoudbaar is. Het lijkt ons dienstig om de rol, die de Sint-Baafsabdij in het middeleeuwse Zeeland heeft gespeeld, nog eens te heroverwegen.

Wij kunnen dit doen met als vertrekpunt het heldere overzicht van wat wij thans over vroeg-middeleeuws Walcheren weten, zoals dat recent door Hendrikx is geschetst². Walcheren komt in de bronnen voor als *villa* - het vroegst als *villa Walichrum* in het leven van Willibrord door Alcuin (eind 8e eeuw)³ -, als *insula*⁴, al dan niet vergezeld van *vicina loca* of *circumiacentes insulae*, en zelfs als *provincia*⁵, waardoor het de aanduiding wordt voor Zeeland bewesten Schelde. Maar in oorsprong is het een *villa*, een domein, te zoeken in het kustgebied. De

* Van dit artikel verscheen een eerdere versie: 'Saint-Bavon en Zélande', in: J.-M. Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995) 379-396.

1. A.E. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij te Gent en haar grondbezit (VIIe - XIVe eeuw)* (Brussel 1958).

2. P.A. Henderikx, 'Walcheren van de 6e tot de 12e eeuw. Nederzettingsgeschiedenis in fragmenten', *Archief Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1993) 113-156. Eveneens belangrijk is de bijdrage van dezelfde auteur 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief', in: R.M. van Heeringen e.a. (red.), *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (Goes-Amersfoort 1995) 71-112. Nog recenter is het overzicht van S. Lebecq, 'L'emporium proto-médiéval de Walcheren-Domburg: une mise en perspective', in: J.-M. Duvosquel en E. Thoen (red.), *Peasants and Townsmen in Medieval Europe. Studia in honorem Adriaan Verhulst* (Gent 1995) 73-89. Deze auteur kent het overzicht van Henderikx niet, beperkt zich tot de handelsfunctie van Walcheren en voegt geen nieuwe inzichten toe aan hetgeen wij al wisten.

3. 'De sancto Willibrordo episcopo Traiectensi et Fresonum apostolo', ed. A. Poncelet, *Acta Sanctorum*, nov. III (Brussel 1910) 414-500, in het bijz. 443.

4. Bij voorbeeld 'Walchram insulam' in de 'Annales Fuldenses' en 'insula quae Walacra dicitur' in de 'Annales Bertiniani', ed. R. Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, resp. dl. 3 (Darmstadt 1975) 22, en dl. 2 (Darmstadt 1972) 32, op het jaar 837.

5. A.C.F. Koch en J.G. Kruisheer, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland tot 1299*, 3 dln. (Assen-Maastricht 1970-1992) (hierna te citeren als *OHZ*), dl., 1 no. 42 (14-4-972).

kuststreek van Walcheren was al bewoond ten tijde van de Frankische verovering op het eind van de 7e eeuw. Het koningsgoed gaat waarschijnlijk tot die tijd terug, terwijl de schorrevlakten van binnen-Zeeland, zoals alle wildernis in het Frankische rijk, zonder meer werden beschouwd als toekomstend aan de koning. De uitbreiding van het reële en geëxploiteerde koninklijk bezit over de schorren ging gepaard met een migratie van bewoners van de kuststreek in oostelijke richting⁶. Toen koning Hendrik II in 1012 graaf Boudewijn IV van Vlaanderen met de *villa Walcras* beleende⁷, werd geheel Bewesten Schelde bedoeld, maar het koninklijk domein was er nog steeds de kern van. Henderikx lokaliseerde dat oorspronkelijke domein in het noordwesten van het eiland Walcheren. Een reconstructie van het allodium, dat de graaf van Holland daar in de 13e eeuw nog had, wees hem de weg via de graaf van Vlaanderen naar het koninklijk domein van vóór 1012, dat zijn kern moet hebben gehad in de huidige dorpen Oostkapelle, Domburg en Westkapelle. In de onmiddellijke nabijheid lag daar - buiten de huidige kustlijn - de handelsnederzetting die tussen eind 6e en eind 9e eeuw een belangrijke rol speelde en die waarschijnlijk ook Walcheren heette⁸. De combinatie van een handelsplaats en een agrarisch centrum is niet zeldzaam. Wij treffen haar in diezelfde tijd eveneens aan in Dorestad aan de samenvloeiing van Rijn en Lek en ook hier als een koninklijk domein⁹.

Zoals Henderikx dit deed voor Walcheren zo kan ook het grafelijk bezit op Schouwen in grote trekken gereconstrueerd worden. In 1156 gaf graaf Dirk VI van Holland 120 gemeten land, gelegen bij de Elkers-ee ('Hilcheres he') op Schouwen, aan de abdij van Echternach in ruil voor enkele Hollandse kerken. Dat land maakte deel uit van een groter geheel, want aan twee zijden werd het begrensd door land dat eveneens van de graaf was en aan de derde zijde door land van de heer van Voorne, burggraaf van Zeeland, dat oorspronkelijk ook wel van de graaf geweest zal zijn. In 1220 schonk graaf Willem I als morgengave aan zijn bruid een watermolen in Zierikzee en *hoymanne* in Schouwen. In 1229 gaf graaf Floris IV zijn *haimanne* en duinen in leen uit, behalve die onder Burgh en Haamstede, maar die werden in 1250 door graaf Willem II van de hand gedaan ('haymannas nostras apud Burg et Hamestede et Zudkerken')¹⁰. In 1276 schonk graaf Floris V 100 gemeten moer op Schouwen aan Floris van Henegouwen en in 1298 tenslotte blijkt 60 gemeten land in Kerkwerve en Nieuwerkerke, 'vri

6. C. Dekker, *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de middeleeuwen* (Assen 1971) 30.

7. 'Gesta episcoporum Cameracensium', ed. L.C. Bethmann, *MGH. SS.*, dl.7 (Hannover 1846) 393-525, in het bijz. 466.

8. Henderikx, 'Walcheren' 116, 117, 120. Verschillende auteurs vóór Henderikx hebben deze naam al voorgesteld, vooral A.C.F. Koch, 'Opmerkingen over middeleeuws Walcheren vóór de 12e eeuw', *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1958) 1-16, heruitgegeven in *Tussen Vlaanderen en Saksen. Uit de verspreide geschiedkundige geschriften van A.C.F.Koch (1923-1990)* (Hilversum 1992) 47-58.

9. G. Rotthoff, *Studien zur geschichte des Reichsguts in Niederlothringen und Friesland während der sächsisch-salischen Kaiserzeit* (Bonn 1953) 63, 64; C.Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de middeleeuwen. Een institutioneel-historische studie* (Zutphen 1983) 98-117, 281-293; S. Lebecq, *Marchands et navigateurs frisons du haut moyen âge* (Rijsel 1983) dl.1, 149-163.

10. *OHZ*, dl. 1, no. 139/140 (1156), no. 405 (juli 1220), II, no. 485 (15-5-1229), no. 838 (1-2-1250). 1 gemet is ongeveer 0,40 ha. De betekenis van het woord *hoiman* of *haiman* blijft onzeker. Men is het er over eens dat het eerder betrekking heeft op de natuurlijke gesteldheid dan op een bijzonder rechtsstatuut.

eyghen' van de graaf, in huur te zijn gegeven¹¹. Genoeg om aan te tonen dat er in de 13e eeuw nog heel wat grafelijk bezit op Schouwen aanwezig was, hoewel het verminderde.

Volgens de rekening van Frederik van Valencijs, rentmeester van graaf Willem III voor Zeeland, uit 1318 - de oudste die bewaard is - verpachtte de graaf in dat jaar op Schouwen een aantal duinen en duindellen, de zoute *haymanne* in Renesse, 164 gemeten bouwland en twee polders (Oud Hugelijnszand en Nieuw Hugelijnszand, samen groot 337 gemeten bouwland), de tienden van beide polders en bovendien van 2700 gemeten land, 164 gemeten moer, 10 molens, visrechten, een rede (natuurlijke haven), 'mijns heren hove' (de Gravenhof) met de hal in Zierikzee en een aantal 'hofsteden' (onbebouwde of bebouwde terreinen) in die stad¹². Op deze opsomming, waarin met weinig fantasie één of meer gededegreerde domeinen zijn te herkennen, dienen twee voorbehouden te worden gemaakt. Ten eerste was een deel van de tienden kennelijk afkomstig van de kappittels van Sint-Jan en Sint-Marie in Utrecht, waaraan de meeste tienden op het eiland toekwamen¹³. Ten tweede kunnen enkele goederen afkomstig zijn uit verbeurd verklaarde bezittingen van ballingen ten gevolge van de Vlaams-Hollandse oorlog in het begin van de 14e eeuw, zodat zij niet tot het oorspronkelijk goed van de graaf gerekend zouden mogen worden. Veel lijkt ons dat echter niet geweest te zijn.

Het ligt voor de hand evenals voor Walcheren de herkomst van het grafelijk bezit in Schouwen te zoeken in een koninklijk domein en vroeger al hebben wij als zodanig de *villa Sunnimeri* aangewezen, die graaf Dirk II van Holland (of eigenlijk van West-Friesland) van koning Otto III in leen hield en in 985 als allodium verkreeg¹⁴. De Sonnemare was het water dat Schouwen in het noorden begrenste en wordt al als *Sunnonmeri* genoemd in 776¹⁵. Op het huidige Schouwen ligt het dorp Zonnemaire, dat in dit water is bedijkt. Hoek was het met onze lokalisatie niet eens, meende dat de *villa* ten noorden van de Sonnemare gezocht moest worden en zag er de oorsprong van Voorne in¹⁶. Dat beroofde hem van een tekstuele basis voor de herkomst van de grafelijke goederen op Schouwen, terwijl hij in ons voetspoor toch ook aannam dat de (Ooster) Schelde omstreeks 1012 een grens van invloedssferen moet hebben gevormd. De graaf van Vlaanderen kon in zijn expansiestreven en zijn verlangen de Scheldemonding te beheersen zover gaan tot waar de invloedssfeer van de graaf van Holland begon. Uit het

11. OHZ, dl. 3, no. 1713 (15-1-1276); L.P.C. Van den Bergh, *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, dl. 2 ('s-Gravenhage 1873) no. 1022 (5-2-1298).

12. H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Zeeland onder het Henegouwsche huis*, 2 dln. (Utrecht 1879-1880), dl.1, 98-106.

13. E.N. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederenbezit (elfde - veertiende eeuw)* (Hilversum 1995) 365-371.

14. OHZ, dl. 1, no. 55 (25-8-985).

15. OHZ, dl. 1, no. 5 (16-8-776).

16. C. Hoek, 'De heren van Voorne en hun heerlijkheid', in: *Van Westvoorne tot St. Adolfsland. Historische verkenningen op Goeree-Overflakkee* (Ouddorp 1979) 115-145. Een (overigens onechte) oorkonde uit ca. 1220 geeft de begrenzingen van Voorne. Uit de andere rivieren die genoemd worden en waarvan de loop bekend is, blijkt dat de 'Sonnemare' in het zuiden ligt evenals het 'Scoudemarediep', OHZ, dl. 1, no. 422. De 'Sonnemare' moet deels door het huidige Overflakkee, deels door de Grevelingen en deels door het huidige Schouwen (ten zuiden van Bommenede) hebben gestroomd. Het 'Scoudemarediep' is het latere Brouwershavense gat. Zie ook Henderikx, 'De ringwalburgen', 74, 75.

niets poneerde Hoek daarom een koninklijke schenking van Schouwen aan de Hollandse graaf in 953-955, toen koning Otto I in het westen van zijn rijk 'wel militaire hulp kon gebruiken'. Omdat wij niet aannemen dat de Hollandse invloed in het midden van de 10e eeuw al tot in Zeeland reikte en Hoeks opvatting niet door teksten gestaafd wordt, blijven wij bij de situering van de *villa Sunnimeri* op Schouwen, dus ten zuiden van de Sonnemare.

De grafelijke bezittingen in de 12e, 13e en 14e eeuw op Schouwen bieden geen mogelijkheid tot een nauwkeurige lokalisering van het centrum van het vroegere domein. Zij zijn gelegen in verschillende dorpen in het westen, het noorden en het oosten van het eiland met lichte concentraties bij Elkerzee, in het gebied tegen de duinen van Burgh-Haamstede en bij Zierikzee-Brijdorpe. De laatste concentratie is echter, zoals wij nog zullen zien, bijna zeker afkomstig van kerkelijke domeinen, zodat het oude domein *Sunnimeri* waarschijnlijk in het westen en noorden van het eiland gezocht moet worden. Archeologische vondsten op het strand van Westenschouwen ten zuiden van Haamstede geven een duidelijk bewijs van bewoning daar in de 8e en 9e eeuw. Men neemt aan dat ook hier sprake is geweest van een handelsnederzetting, terwijl ook de zoutwinning die volgens de oorkonde uit 776 in de *villa Sunnimeri* plaatsvond hier haar centrum gehad kan hebben¹⁷.

Zoals de graaf van Vlaanderen vanuit de *villa Walcras* zijn gezag naar het oosten uitbreidde en in politiek opzicht vorm gaf aan Zeeland bewesten Schelde (=zuidelijk Zeeland), zo deed dit de graaf van Holland vanuit de *villa Sunnimeri* over Zeeland beoosten Schelde (=noordelijk Zeeland). Wij zagen dat in een eerder stadium het aanvankelijk lege gebied van binnen-Zeeland bevolkt moet zijn door de uitzwermende bewoners van het kustgebied. Echter niet door hen uitsluitend. Er zijn ook invloeden uit oostelijke richting te bespeuren. De abdijs van Nijvel in het latere Brabant bezat al sinds de 9e eeuw land ten behoeve van de zoutwinning 'in Frisia', waarmee zeker Zeeland wordt bedoeld¹⁸, en in de tweede helft van de 10e eeuw enkele domeinen in oostelijk Zeeland: in Yerseke, Rilland en misschien op Duiveland¹⁹. De heer van Breda blijkt in de late 12e eeuw oude rechten uit te oefenen in oostelijk Zuid-Beveland en de hertog van Brabant moest in 1200 zijn oude aanspraken op het land 'ultra versus Selandiam', wat dat dan ook moge zijn, laten varen ten gunste van de graaf van Holland en in ruil voor goederen rond Dordrecht²⁰. Schakerlo was nog in 1213 een Brabants leen²¹ en behoorde, evenals Tholen, niet zonder reden de gehele middeleeuwen door tot het bisdom Luik en niet tot Utrecht zoals overig Zeeland.

Vlakbij het centrum van het Walcherse domein was nog omstreeks 1200 een goederencomplex van de abdijs van Echternach gelegen, vooral rond de stad Middeburg en zelfs tot in Oostkapelle en Domburg²². Het moet oud bezit geweest zijn en zeer belangrijk voor de abdijs. Daarop wijst het zakenbezoek dat abt Thiofried omstreeks 1100 aan Walcheren bracht en niet minder de rol die de abdijs van Echternach speelde in de opstand van de Zeeuwen tegen het Vlaamse ge-

17. Henderikx, 'De ringwalburgen', 77, 78.

18. *OHZ*, dl. 1, no. 20 (8-7-877) en no. 22 (26-7-897).

19. *OHZ*, dl. 1, no. 47 (27-7-980). Zie Dekker, *Zuid-Beveland*, 73-76.

20. *OHZ*, dl. 1, no. 244 (3-11-1200).

21. *OHZ*, dl. 1, no. 318 (24-2-1213).

22. Henderikx, 'Walcheren', 121.

zag in of rond 1067²³. De nieuwe aanwijzingen die Henderikx aanbracht voor de intensieve Willibrorddevotie op Walcheren in de 11e eeuw, waarbij de abdij van Echternach nauw betrokken was, en de rol van Thiofried als scheidsrechter in plaatselijke twisten tonen duidelijk aan dat de geestelijke en materiële banden tussen Walcheren en de abdij niet van vandaag of gisteren waren. De Frankische koning moet al vroeg een deel van zijn Walcherse domein aan de abdij van Echternach hebben geschonken. En wij voegen daar aan toe: evenzo een deel van zijn Schouwse.

Wij zagen al dat in 1156 de graaf van Holland 120 gemeten land bij Elkerzee op Schouwen aan de abdij van Echternach gaf, waaraan de zo veraf gelegen abdij natuurlijk weinig zou hebben gehad, als zij dit land niet aan haar daar reeds aanwezige goederen kon toevoegen. Toevallig hebben wij een vermelding van acht perceeltjes land in Brijdorpe ter grootte van 20 gemeten, die ambachtsheren in 1308 op hun schotafdracht aan de graaf in mindering brachten, omdat zij aan de abdij behoorden²⁴. Andere ambachtsheren deden dat in 1318 met betrekking tot 14 gemeten 'vroenlands' die niet worden gelokaliseerd en in hetzelfde jaar vernemen wij ook nog van een onbekend aantal gemeten pachtland van Echternach in Elkerzee²⁵. Een zeer onvolledig beeld, waaruit slechts blijkt dat het abdieland niet alleen in Elkerzee lag, maar ook in Brijdorpe ten noorden van Zierikzee. Waarschijnlijk ook in de kuststreek. Zoals de Willibrord-patrocinia van de kerken van Oost- en Westkapelle op Walcheren op een aandeel van de abdij van Echternach in de stichting ervan wijzen, zo is dat ook het geval met het patrocinium van Sint Willibrord in combinatie met de H. Drieëenheid van de kerk van Burgh op Schouwen²⁶.

De tweede abdij waaraan de Frankische koning al zeer vroeg delen van zijn Walcherse en Schouwse domeinen heeft afgestaan was de Sint-Baafsabdij te Gent en in tegenstelling tot Echternach hebben we hiervoor eigentijdse aanwijzingen. In de goederenlijst van de abdij uit ca. 800, als palimpsest bewaard en door Verhulst in 1971 uitgegeven en becommentarieerd²⁷, worden op het eind de bezittingen in Zeeland vermeld. Ongelukkigerwijs is het het slechtst leesbare gedeelte van de lijst en Verhulst is er dan ook niet in geslaagd volledige zinnen te reconstrueren. De goederen lagen 'in Fresia' (2 maal leesbaar) en bestonden uit *marisci* (8 maal leesbaar in enkelvoud en meervoud) en *bercariae* (1 maal leesbaar in meervoud) en verder uit minstens twee *villae* en een onbekend aantal *mansi*. De *marisci* en *bercariae*, waarmee schorregebieden worden bedoeld waarop schapen werden geteelt, moeten zeer groot zijn geweest. Eenmaal wordt een aantal van 1080 schapen genoemd, een andere keer van 1170. De abdij ontving leveringen van wollen mantels door *homines franci* en van kazen en schapen. Tweemaal blijken schaapsgronden van de abdij in leen (*beneficium*) te worden gehouden. Dat laatste gegeven zegt iets over de datering van de verwerving. Omdat de abdij de lenen tevoren in direct bezit zal hebben gehad, moet de

23. Dekker, *Zuid-Beveland*, 76-78, 390-392.

24. J.W. Zondervan (ed.), 'De grafelijke bede in Zeeland van 1308', in: *Spelerieë* (Kapelle 1992) 1-56, in het bijz. 31.

25. Hamaker, *Rekeningen*, dl. 1, 100, 137.

26. Henderikx, 'De ringwalburgen', 109.

27. A. Verhulst, 'Das Besitzverzeichnis der Genter Sankt-Bavo-Abtei von ca. 800 (Clm 6333)', *Frühmittelalterliche Studien*, 5 (1971) 193-234.

koninklijke schenking geruime tijd vóór ca 800 hebben plaatsgevonden. In de loop van de 8e eeuw dus en dit betekent, behalve voor de kuststreek, vóór of tijdens de allervroegste occupatie van Zeeland na de zogenaamde Duinkerke II-transgressie²⁸.

In de 8e en 9e eeuw was het grootste deel van Zeeland nog schor en dus nog niet geschikt gemaakt voor akkerbouw. De opslibbing was toen al tot stilstand gekomen. Dat de al lang droge schorren woest bleven liggen was eerder een gevolg van het ontbreken van bewoners dan dat de grond niet rijp voor akkerbouw geweest zou zijn. Die beperkte zich blijkbaar tot de centrale domeingedeelten. Het overige gebied werd gebruikt voor extensieve veeteelt en voor het delven van turf ten behoeve van de zoutwinning en voor brandstof. Aan een Arabische bron uit de 10e eeuw danken we een mooie beschrijving van laatstgenoemde activiteit. Ibrâhîm b. Ya'qûb, een jood uit het Arabische Spanje, beschreef de indrukken van een reis waarbij hij ook Utrecht aandeed. 'Utrecht in het land van de Franken', zo zegt hij, 'is een grote stad met een uitgebreid territorium'²⁹. De beschrijving die hij vervolgens geeft kan niet op de stad slaan, noch op de naaste omgeving van Utrecht, noch op de zandgronden ten oosten ervan en zelfs niet op Holland, maar past geheel in het beeld dat wij ons kunnen vormen van het 10e-eeuwse Zeeland, toen ook deel uitmakend van het Utrechtse diocees: 'Het land is er doordrenkt van zout en ongeschikt om planten of gewassen voort te brengen. De bewoners voorzien in het onderhoud door kudde schapen en de melk en de wol daarvan. Omdat er geen hout beschikbaar is om te stoken, nemen zij ter vervanging om zich te verwarmen een soort leem. Tegen de zomer gaan zij naar hun weiden, waar dan niet veel water meer op staat, en hakken met houwelen die leem in de vorm van briketten, ieder naar behoefte. Vervolgens leggen ze die te drogen in de zon, waardoor ze veel lichter van gewicht worden. Worden ze aangestoken, dan branden ze zoals hout en geven een levendige en erg warme vlam, zoals bij de blaasbalg van de glasblazer. Het verbrande stuk laat geen koolresten achter, maar alleen as'. Deze tekst geeft ons een indruk van de wijze waarop de schaapherders van de Sint-Baafsabdij hebben moeten leven op de oneindige schorrevlakten van het totaal boomloze binnen-Zeeland.

De behuizing van de schaapherders en turfstekers is waarschijnlijk in het begin zeer primitief geweest en van een tijdelijk karakter, maar op den duur en naarmate zij dieper binnen-Zeeland introkken, moeten zij aan een sedentaire bewoningsvorm de voorkeur hebben gegeven. De toponiemen op -heem (hem), die wij op Walcheren en Noord-Beveland aantreffen en die hier uit de 9e eeuw moeten dateren, tonen aan dat dit stadium daar al in die eeuw bereikt was³⁰. Ook de laat-9e-eeuwse burgen van Middelburg en Souburg wijzen er op dat de bewoning toen niet meer beperkt bleef tot de kust. In het oosten van Zeeland zijn geen -heemtoponiemen te vinden, maar de genoemde domeinen van de abdij van

28. Dekker, *Zuid-Beveland*, 26-30.

29. A. Miquel, 'L'Europe occidentale dans la relation arabe d' Ibrâhîm b. Ya'qûb (Xe s.)', in: *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, 21 (1966) 1048-1064; G. Jacob, *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert* (Berlijn-Leipzig 1927) (Quellen zur deutschen Volkskunde, Heft 1). Op één punt wijkt de Franse vertaling af van de Duitse. Waar het Duits heeft 'mit weitem Territorium', heeft het Frans 'de vaste périmètre', zodat deze nadere bepaling op de stad slaat. De inhoud van de beschrijving doet ons kiezen voor de Duitse vertaling.

30. Henderikx, 'De ringwalburgen', 79.

Nijvel en de nog te specificeren goederen van de Sint-Baafsabdij staan er garant voor dat in de 10e eeuw ook daar permanent werd gewoond.

Getuige de - tot nog toe - zeer weinige archeologische aanwijzingen voor deze permanente bewoning, zullen de nederzettingen nog schaars en klein zijn geweest en zal het landschap van binnen-Zeeland inderdaad het armzalige beeld hebben vertoond, dat de Arabier opviel. Aan de andere kant mag niet over het hoofd worden gezien dat het geheel van de domeinen aan de kust en de *marisci* in het binnenland in de 10e eeuw voor de koning en de abdijen zeker een economisch belang vertegenwoordigde. Walcheren - lees: Zeeland bewesten Schelde - bevond zich onder de belangrijke goederen, die keizer Otto II in 972 als huwelijksgift aan zijn echtgenote Theophanu schonk³¹, en in 997 was een tiende deel van de keizerlijke inkomsten in Walcheren blijkbaar genoeg representatief voor Otto III om te kunnen dienen als schenking aan het verafgelegen pas gestichte kapittel van Sint-Adelbert te Aken³². In de 11e eeuw was het 'welvarende' Walcheren bekend om de paardenfokkerij³³.

De schaapsgronden van Sint-Baaf strekten zich vrij ver landinwaarts uit, in de 10e eeuw zeker ook over Borsele en westelijk Zuid-Beveland. De *villae*, die de abdij al omstreeks 800 in Zeeland had, zoeken wij eerder in de kuststreek, maar helaas zijn de namen ervan in de goederenlijst niet leesbaar. Mogelijk was de *villa Scaltheim*, die in het jaar 828 wordt vermeld, één van die domeinen. Omstreeks 830 schreef Einhard, lekeabt van Sint-Baaf, een verslag over de rondreis van het gebeente van de heiligen Marcellinus en Petrus en over de wonderen die daarbij plaatsvonden³⁴. Begin juli 828 arriveerden de relieken in de abdij van Sint-Baaf te Gent, werden er op een altaar gelegd en gedurende drie maanden tentoongesteld. Einhard ontving na afloop een lijstje van de veertien zieken die er genezen waren. Zij waren afkomstig uit veertien met name genoemde *villae*. Nu kan *villa* ook eenvoudig dorp betekenen, maar bij zes van de *villae* gaat het aanwijsbaar om domeinen van de Sint-Baafsabdij (Machelen, Melle, Achtere, Wormene, Ouwegem en Bettegem), verder om één van Sint-Amand (Baasrode) en om één van Sint-Vaast in Atrecht (Bourecq). Uit de *villa Scaltheim*, gelegen bij de Scheldemond ('iuxta ostium Scaldis fluminis in maritima Frisionum regione') kwam op 27 september 828 de blinde Germarus naar Gent om het licht in zijn ogen te herkrijgen. Het is de vroegste Zeeuw, die wij bij name kennen³⁵. Naar de manier waarop hij op de hoogte is gebracht van de tentoonstelling van de relieken te Gent kunnen wij slechts gissen, maar wij denken vooral aan contacten tussen de abdij en *Scaltheim* via goederenbezit. Wij weten dat op een gegeven ogenblik de Scheldemond enorm verbreed is en dat er tussen het huidige

31. *OHZ*, dl. 1, no. 42 (14-4-972).

32. *OHZ*, dl. 1, no. 63 (okt.997). Bevestigingen, no. 68 (7-7-1005) en no. 69 (13-8-1005).

33. 'Ex Drogonis translatione sanctae Lewinnae', ed. O. Holder-Egger, *MGH SS*, dl. 15 (Hannover 1888) 782-789, in het bijz. 789.

34. 'Translatio et miracula sanctorum Marcellini et Petri auctore Einhardo', ed. G. Waitz, *MGH SS*, dl. 15-1 (Hannover 1887) 238-264, in het bijz. 260, 261.

35. Recentelijk heeft T. Polderman, 'De Menapiërs: proto-Zeeuwen of hoe een 'Zeeuw' Romeins keizer werd', in: *Zeeland. Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen* 2 (1993) 132-139, getracht aan te tonen dat Marcus Mausaeus Carausius afkomstig was van de Zeeuwse eilanden. Wij weten echter alleen dat Carausius, die zich in 286 uitriep tot keizer van het westelijk deel van het Romeinse rijk, een Menapiër was, behorend dus tot een Belgische volksstam gevestigd in de kuststreek tussen de Scheldemonding en de A in Noord-Frankrijk.

eiland Schouwen en de Schelde - waaraan in de Romeinse tijd het tempelcomplex bij Colijnsplaat gelegen was - een aanzienlijk landverlies heeft plaatsgevonden. Misschien wel door de stormvloed van 838, die geheel 'Frisia' teisterde³⁶. Dit zou dan kunnen verklaren waarom *Scaltheim* later nooit meer genoemd wordt.

In 864, toen koning Karel de Kale de *mensa conventualis* van de abdij in haar goederen bevestigde, is er slechts sprake van één *mariscus* in de 'pagus Friesin-sis'³⁷. De andere Zeeuwse goederen zullen aan de *mensa abbatialis* zijn toegevoegd en ter beschikking hebben gestaan van de opvolgers van Einhard. Verhulst meende dat deze feitelijke beschikking niet groot was en dat de lekeabten de Zeeuwse goederen grotendeels in leen hebben uitgegeven. Inderdaad namen des-integrerende factoren sinds het midden van de 9e eeuw de overhand: de vlucht van de kloostergemeenschap van Sint-Baaf uit Gent naar Laon en de ballingschap die tot diep in de 10e eeuw duurde, invallen en tijdelijke heerschappij van de Noormannen en usurpaties van het abdijsbezit door leenmannen³⁸. Ook de Sint-Baafsgoederen elders hebben onder de tijdsomstandigheden geleden en toen in de tweede helft van de 10e eeuw graven, koningen en keizers zich beijverden om het patrimonium van de abdij te herstellen bleven het soms papieren maatregelen, omdat ondergeschikte heren zich er niet aan stoorden. Deze goederen kwamen op de lijst van verliezen te staan, die abt Othelbold in zijn bekende bedelbrief (1019-1030) aan de echtgenote van graaf Boudewijn IV deed toekomen³⁹. De Zeeuwse goederen ontbreken op die lijst en de voorzichtige conclusie, die wij daaruit trekken, is dat de abdij in het begin van de 11e eeuw er nog of weer over beschikken kon.

Inderdaad hadden keizer Otto I, waarschijnlijk in 966 mondeling, en keizer Otto II bij diploma van 18 januari 976 de abdij opnieuw in bezit gesteld van haar goederen in Zeeland, die haar gedurende lange tijd door usurpatie ('tyrannica invasione') waren ontnomen⁴⁰. Hoe moeten wij ons dit herstel voorstellen? Kwamen de monniken in 976 plotseling terug na een afwezigheid van meer dan een eeuw en waren de feitelijke bezitters van de grond op het zien van het koninklijk diploma onmiddellijk bereid afstand te doen van het land dat zij misschien al vijf generaties lang bezaten? Waarschijnlijk is de discontinuïteit in de relatie Sint-Baaf-Zeeland niet absoluut geweest. Ook toen de kloostergemeenschap in feite niet meer bestond, kan ter plaatse het eerbiedige besef levendig zijn gebleven, dat het om goederen ging van de heilige zelf. Misschien ontving de lekeabt - in de eerste helft van de 10e eeuw de graaf van Vlaanderen - er nog wel inkomsten uit.

De monniken hebben een lijstje van wensen aan de keizer voorgelegd om een bevestiging te krijgen voor hun vroegere Zeeuwse bezittingen, maar het was aangepast aan de situatie van de tweede helft van de 10e eeuw. Ten dele was het lijstje vaag, zoals ten aanzien van Walcheren en Borsele ('quicquid ex ditone

36. M.K.E. Gottschalk, *Stormvloeden en rivieroverstromingen in Nederland*, dl.1 (Assen 1970) 17, 18.

37. *OHZ*, dl. 1, no. 19 (11-10-864).

38. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij*, 40-43.

39. L. Voet, *De brief van abt Othelbold aan gravin Otgiva over de relikwieën en het domein van de Sint-Baafsabdij te Gent (1019-1030)* (Brussel 1949). Zie ook het commentaar van Verhulst, o. c. 95-97, 110, 112, 113.

40. *OHZ*, dl. 1, no. 44 (18-1-976).

sancti Bavonis in Walacra contineri dinoscitur et in Brumsale similiter'), maar met betrekking tot Schouwen en Beveland was het nauwkeuriger. Die gegevens kunnen niet ontleend zijn aan het abdijsarchieff, maar berusten op eigen waarneming en op kennis van zaken ter plaatse. Waarschijnlijk waren de monniken al lang zelf ter plekke bezig om hun oude rechten hersteld te krijgen, voordat zij bij de keizer gehoor vonden, en dat niet zonder succes. Op Schouwen vroegen de monniken bevestiging van het bezit van *Creka* en *Papingalant* met de kerk. Die kerk moet kort tevoren - dat wil zeggen in het derde kwart van de 10e eeuw - gesticht zijn door wie anders dan door de Sint-Baafsabdij? Een brede kreek, die vanaf de Gouwe landinwaarts liep, is ten dele nog aanwezig in de Oude Haven en ten dele afgedamd door de Dam, maar in het stratenplan te vervolgen tot aan de kerk van Zierikzee, in de late middeleeuwen gewijd aan Sint Lieven, een heilige bij uitstek van de Sint-Baafsabdij. 'Creke' moet de oude naam van Zierikzee zijn en het 'Papingeland' moet daar bij gelegen hebben. Langs de Gouwe, dus ook bij Zierikzee, bezat de abdij een gebied dat zij nog als weidegrond gebruikte, goed voor 900 schapen. Bovendien behoorde op Schouwen aan de abdij het onbekende *Fronenes* met 'verscheidene afhankelijkheden', waarvan de naam aangeeft dat het oorspronkelijk deel uitgemaakt heeft van het koninklijk domein⁴¹. Ook met betrekking tot Beveland is de lokalisatie gerelateerd aan eigentijdse objecten, een dorp en twee krekken, zoals ze in de tweede helft van de 10e eeuw moeten hebben bestaan: het dorp Kampen op Noord-Beveland, de Zuider Zuidvliet en de Korte Goes. Het Sint-Baafsland kwam er ongeveer overeen met het latere Wolfaartsdijk⁴².

De verspreide gegevens uit de *Miracula sancti Bavonis*, geschreven omstreeks 1000, passen in het beeld dat de Sint-Baafsabdij in Zeeland een langdurige traditie vertegenwoordigde⁴³. De schrijver noemt een voorbeeld van een usurpatie van land dat de abdij grondstof voor kleding leverde en één van een leenman van de abdij, die altijd een cijns betaald had en nu nalatig was. Dat zijn natuurlijk geen gevallen uit de 9e eeuw maar uit de late 10e en zij tonen aan dat de abdij zich weer in het bezit van haar goederen mocht verheugen. Op Walcheren is er sprake van de *familia*, een *famula* en een *procurator* van Sint-Baaf, hetgeen grond geeft aan de veronderstelling dat er omstreeks 1000 nog steeds een Sint-Baafsdommein was. Henderikx heeft voorzichtig geopperd dat de *curtis*, die de abdij van Middelburg in de late 12e en 13e eeuw in West-Souburg bezat en die uit grafelijk bezit afkomstig was, evengoed een kerkelijke als een koninklijke herkomst kan hebben en hij denkt dan aan de Sint-Baafsabdij⁴⁴. Het blijft speculatie. Zeker is dat omstreeks 1000 niet alle grond in leen was gegeven. Eigenlijk was de situatie nog in grote trekken dezelfde als in de 9e eeuw: de abdij had eigen land en andere goederen, zoals de kerk, naast land dat in leen werd gehouden. De continuïteit is waarschijnlijk groter geweest dan men zou verwachten.

In de 9e eeuw waren er onder de leenmannen van Sint-Baaf *homines franci*, een militaire elite waarop de Frankische koning steunde in gevarenczones⁴⁵. Het

41. Oudnederlands *nes* (land vooruitstekend in het water) met *fron* (heerlijk, koninklijk).

42. Dekker, *Zuid-Beveland*, 71.

43. 'Ex miraculorum sancti Bavonis libri III', ed. O. Holder-Egger, *MGH. SS.*, dl. 15-22 (Hannover 1888) 589-597.

44. Henderikx, 'Walcheren', 146 noot 141.

45. Verhulst, 'Besitzverzeichnis', 215, 216; Henderikx, 'Walcheren', 15, 16.

waren dus in de eerste plaats vazallen van de koning, beleend met koningsgoed, maar die daarnaast ook een leenband met de abdij hadden. Het voorkomen van deze *homines franci* betekent dat ook delen van het koninklijk domein in leen waren gegeven. Omstreeks 1000 zullen de leenmannen, waarschijnlijk als nakomelingen van de *homines franci*, nog steeds tot de elite onder de bevolking hebben behoord en vooral belast zijn geweest met domaniale en misschien ook nog wel met militaire taken. Men mag de Zeeuwse elite in het begin van de 11e eeuw al 'adel' noemen, mits het begrip ruim wordt opgevat en men er geen homogene groep onder verstaat. Omdat de aanwezigheid van de koning in Zeeland niet reëel was, mogen wij aannemen dat zijn domaniale functionarissen gewoon waren zich zelfstandig te gedragen, ook tegenover derden zoals de Sint-Baafsabdij. Maar naast leenmannen, die in een positie verkeerden waarin zij zeer vrijpostig tegen de abdij konden optreden, waren er ook *nobiles*, die zich onder haar bescherming hadden geplaatst en als vrijgewijden tot de *familia* van de heilige behoorden⁴⁶.

Toen graaf Boudewijn IV van Vlaanderen in 1012 beleend werd met het koninklijk domein van Walcheren en de bijbehorende grond en rechten in Zeeland bewesten Schelde, was niet alles daar vreemd voor hem, want hij trof er de goederen en leenmannen van de Vlaamse abdij van Sint-Baaf aan. Wij zijn het eens met de suggestie van Verhulst dat de graaf die leenmannen heeft overgenomen en menen dat dit bovendien geldt voor de overige goederen. In ruil daarvoor kan hij de abdij zijn bemiddeling hebben aangeboden bij de verwerving van belangrijke goederen ten zuiden van de Honte in het huidige Zeeuws-Vlaanderen⁴⁷. Door de plaatselijke elite aan zich te binden middels de leenrechtelijke band kon de graaf zich verzekeren van een machtsbasis in het nieuwe gebied van zijn graafschap. Van Sint-Baafsgoederen in Zeeland bewesten Schelde hebben wij na de goederenbevestiging door koning Hendrik II in 1003 dan ook geen blijken meer. Anders is dat ten aanzien van Beosten Schelde. Een vernieuwing door koning Hendrik III in 1040 van het diploma van 1003 somt in gelijke bewoordingen de abdijgoederen op in geheel Zeeland, maar een 15e-eeuwse archiefinventaris omschrijft de oorkonde uitsluitend als een bevestiging van 'terra nostra iuxta Zierixee'⁴⁸.

Ook de spirituele invloed van de Sint-Baafsabdij in Zeeland bewesten Schelde schijnt langzaam verdwenen te zijn. In 1014 nog kwam Rocellinus uit Walcheren naar de abdij ter genezing van zijn kromme rug. Hij bezocht er het gebeente van de H. Macharius, een bisschop uit het Midden-Oosten, die zijn laatste levensjaren in de Sint-Baafsabdij te Gent had gesleten en daar in 1012 was gestorven. Onmiddellijk daarop waren de monniken zijn heiligheid begonnen te propageren en hadden daarbij Zeeland niet vergeten. Voordat Rocellinus naar Gent kwam en met een rechte rug naar Walcheren terugging, was ook Gundwacar uit 'het zeegebied' ('apud Maritimos') al bij de relik geweest⁴⁹. Daarna vinden wij zulke vermeldingen niet meer en schijnt de abdij van Echternach als enige het geestelijk patronaat op Walcheren te hebben gehad.

Anders was dat ten aanzien van Schouwen in Zeeland beosten Schelde. Daar

46. Zie noot 43.

47. Verhulst, *De Sint-Baafsabdij*, 89, 110, 113, 459, 460.

48. *OHZ*, dl. 1 no. 67 (5-2-1003), no. 79 (28-5-1040), met aantekening van de archiefinventaris.

49. 'Ex vitis sancti Macharii', ed. O. Holder-Egger, *MGH. SS.*, dl. 15-2 (Hannover 1888) 614-620.

moet de graaf van Holland in 985 eenzelfde situatie hebben aangetroffen als de graaf van Vlaanderen in 1012 in Zeeland bewesten Schelde. Hoe hij daarop gereageerd heeft weten wij niet, maar zeker is dat hij niet alle bezittingen van Sint-Baaf heeft overgenomen⁵⁰. Er zijn aanwijzingen dat de invloed van de abdij in en rond Zierikzee in de 11e eeuw nog aanzienlijk was. In de eerste helft van die eeuw beijverden de monniken zich voor de verbreiding van de cultus van Sint Livinus, een heilige die door hen was bedacht en geïntroduceerd. In 1007 organiseerden zij een translatie van zijn gebeente en in 1050 werd zijn *vita* geschreven. In het kader van deze propaganda moet de kerk van Zierikzee aan Sint Lieven zijn gewijd, na eerst een ander patrocinium gehad te hebben⁵¹. Naast de cultus van Sint Lieven en die van Sint Macharius bloeide in de Sint-Baafsabdij in de 11e eeuw ook de cultus van Sint Pancras. In 985 waren relieken van deze heilige door de latere abt Erembold uit Rome naar de abdij overgebracht⁵². Terecht heeft Palmboom de link gelegd met de kerk van Kerkwerve, dochterkerk van Zierikzee en gewijd aan Sint Pancras⁵³. Interessant is dat in Kerkwerve het toponiem 'Monnikendijk' voorkomt en dat in Duivendijke, een parochie die van Kerkwerve is afgesplitst, in 1321 een stuk land als 'monnikenland' bekend stond⁵⁴. Wij denken daarbij aan naamsafleiding van de monniken van Sint-Baaf, eerder dan aan die van Echternach. Palmboom wees nog een andere dochterkerk van Zierikzee aan, die onder invloed van de abdij kan zijn gesticht. Volgens de *Vita Arnulfi* verwoegde zich (rond 1100) een delegatie uit Schouwen bij de abdij van Oudenburg in Vlaanderen, die door Sint Arnulf tijdens zijn leven was gesticht, ter verkrijging van relieken van de heilige, omdat zij een aan hem toegewijde kerk wilden bouwen⁵⁵. Palmboom schreef de voorkeur op Schouwen voor deze pas in 1087 overleden Vlaamse heilige toe aan de invloed, die de Sint-Baafsabdij daar had en zij wees de kerk van Brijdorpe aan als de kerk, die ter ere van de heilige Arnulf werd gewijd. Al in 1116 brandde zij af, waarbij de relieken werden gespaard.

Aan de invloedrijke positie van de Sint-Baafsabdij in Zierikzee is waarschijnlijk in het tweede kwart van de 12e eeuw een eind gekomen. Nadat omstreeks 1128 de Hollandse graaf Zeeland bewesten Schelde in leen had ontvangen van de graaf van Vlaanderen, was zijn Schouwse bezit minder excentrisch komen te liggen. Hij streefde er naar zijn gezag in geheel Zeeland te versterken en te uniformeren en de Vlaamse invloed terug te dringen. Uit opgravingen is gebleken dat rond het midden van de 12e eeuw in Zierikzee een grote tufstenen kerk gebouwd werd, waarin Halbertsma terecht het werk van de graaf van Holland ziet, die zich in die tijd in Zierikzee sterk maakte⁵⁶. Het patronaatsrecht van de Sint-Lievenskerk zal hij hebben overgenomen van de Sint-Baafsabdij, met het beheerscen-

50. Hamaker, *De rekeningen*, dl. 2, 77.

51. Dekker, *Zuid-Beveland*, 72.

52. 'Annales sancti Bavonis Gandensis', ed. G.H. Pertz, *MGH. SS.*, dl. 2 (Hannover 1829) 185-191, in het bijz. 188.

53. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 375.

54. Wij beschouwen 'Mannekendijk' in de legger van 1676 als een verbastering van 'Monnikendijk', A.J.F. Fokker, *Schouwen vóór 1600*, dl. 1 (Zierikzee 1909) 173; ARA Den Haag, graven van Holland, no. 303 fo 39v ('gheheeten der moniken lande').

55. 'Ex vita Arnulfi episcopi Suessionensis auctore Hariulfo abbate Aldenburgensi', ed. O. Holder-Egger, *MGH. SS.*, dl. 15-2 (Hannover 1888) 872-904, in het bijz. 901. Zie Palmboom, o.c., 374-376.

56. H. Halbertsma, 'De vermeende centraalbouw der Sint-Lievenskerk te Zierikzee', in: *Kroniek van het land van de zeemeermin (Schouwen-Duiveland)*, 9 (1984) 39-51.

trum van de abdijgoederen (het latere gravenhof), een aantal 'hofsteden' in de buurt, waarschijnlijk ook landerijen en misschien zelfs lage jurisdictie⁵⁷. Niet onmogelijk is dat ook de bisschop van Utrecht bij de transactie was betrokken, aan wie de tienden van de Sint-Lievenskerk toevielen, die hij later schonk aan zijn Utrechtse kapittels van Sint-Jan en Sint-Marie. Zo nam de Utrechtse invloed toe, terwijl het met de invloed van Sint-Baaf in Schouwen was gedaan. Toen op een onbekend tijdstip de kerk van Brijdorpe werd herbouwd, was ook Arnulf als heilige uit de mode. De nieuwe kerk werd gewijd aan Sint Pieter⁵⁸ en dat waarschijnlijk niet omdat dit het patrocinium van de abdij van Oudenburg was.

Het is niet onmogelijk dat behalve de graaf ook zijn burggraaf, de heer van Voorne, van landerijen van de Sint-Baafsabdij in de omgeving van Zierikzee heeft geprofiteerd. Daarnaast heeft deze zich, misschien door usurpatie, meester gemaakt van de keurmeden, waartoe een aantal lieden aan de abdij verplicht was. Uit 1276 is een oorkonde bewaard waarbij Albert van Voorne ten behoeve van de abdij afstand deed van de keurmede (het 'beste hoofd'), die hij gewoon was te nemen van de 'homines ad sanctum Bavonem iure censuali spectantes', die in zijn *dominium* stierven⁵⁹. Het cijnsrecht hier bedoeld betrof geen grondcijns maar een hoofdcijns, dus een cijns ten persoonlijke titel en een overblijfsel van een onvrije status. De hoofdcijns bestond nog slechts uit de keurmede, zijnde het beste stuk vee of het beste kledingstuk bij overlijden. Omdat Sint-Baafsgoederen in Voorne zelf niet voorkwamen, dienen wij hier het begrip *dominium* in algemene zin te verstaan als de gebieden waar de heer van Voorne overheidsrechten uitoefende. Ook ambachten werden in Zeeland vaak met deze Latijnse term aangeduid⁶⁰ en de heer van Voorne kan zeker ambachten hebben bezeten, bij voorbeeld op Schouwen. De belangrijkste getuigen in de oorkonde zijn de Schouwse edelen Jan en Costijn van Renesse en omdat Schouwen het enige eiland is, waar de abdij in de 14e eeuw nog grondbezit blijkt te hebben, zoeken wij ook de hoofdcijnsplichtigen op Schouwen. Overigens weten wij niet of zij er ook buiten de jurisdictie van de heer van Voorne voorkwamen. In het register van alle hoofdcijnsplichtigen van de abdij uit 1295 komen geen Zeeuwen meer voor⁶¹.

Nog steeds had de abdij niet al haar land in Schouwen van de hand gedaan. In de rekening van 1313, de oudste die van de algemene abdijsadministratie bewaard is, wordt land bij Zierikzee vermeld, dat gepacht werd door Costijn Clauward. Het ontvangen bedrag aan pacht is niet ingevuld, maar dat is wel het geval in de rekening van 1314⁶². Costijn betaalde toen 21 pond en bovendien nog 13 pond 9 deniers voor een paard. In de 14e eeuw kwam de pachtopbrengst van het Zierikzeese land, waarvan de hoogte nogal schommelde, ten goede aan de wijnkelder van de abdij. In 1350, als Govert, goudsmid te Zierikzee, de pachter is, wordt de grootte van het land vermeld: 82 gemeten⁶³. Dit komt overeen met de 80 geme-

57. P.A. Henderikx, *De oudste bedelordekloosters in het graafschap Holland en Zeeland* (Dordrecht 1977) 70. In 1303 deed de graaf van Holland afstand van de lage jurisdictie in het Poortambacht van Zierikzee ten behoeve van de stad, A.J.F. Fokker, *Anne met de gesp* (Zierikzee 1909) 15 (27-1303).

58. Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 379.

59. *OHZ*, dl. 3, no. 1721 (23-3-1276).

60. Dekker, *Zuid-Beveland*, 396, 397.

61. RA Gent, Sint-Baafsabdij, R 31.

62. *Ibidem*, R 78 (1313 et 1314).

63. *Ibidem*, R 80.

ten, die de burgemeesters van Zierikzee in 1340 als schotvrij Sint-Baafsland in mindering brachten op het schot, dat de stad aan de graaf verschuldigd was⁶⁴. Ook de andere pachters, die wij bij name kennen, waren Zierikzeese burgers, zoals Yo Bettenzone in 1363, Wisse Dirk Colijnszone in 1364, 1380 en 1391, Pieter Cauwersijn in 1398, Jacob Janszone van Borrendamme in 1460 en Dirk Jan Hugenzone in 1482⁶⁵. De laatste was zelfs burgemeester.

In de 15e eeuw schijnt het niet altijd gemakkelijk geweest te zijn voor de abdij om het geld van de veraf wonende pachters te innen. In 1436 vroeg de abt aan de paus of hij het land bij Zierikzee vanwege de grote afstand en de moeilijke bereikbaarheid in erfpacht mocht uitgeven aan de edelman Roeland Gerritsz. de Cock van Opijnen. De paus gelastte daarop de proost van Sint-Donaas te Brugge om een onderzoek in te stellen. Blijkbaar heeft dit niet tot het gewenste resultaat geleid, want in de status van het goed kwam geen wijziging. In 1452 was een vrijgeleide van de hertog van Bourgondië nodig voor enkele monniken, priesters en een dienaar van de abdij om de pacht in Zierikzee te gaan innen en in 1456 beval de hertog de rentmeester van Zeeland beoosten Schelde, de baljuw en de schout van Zierikzee om de onwillige pachter van de abdij tot betaling te dwingen. Een dergelijk mandaat was ook in 1460 noodzakelijk. Om aan de wanbetaling het hoofd te bieden heeft de abdij later een eigen ontvanger ter plaatse aangesteld. Als zodanig ontmoeten wij in 1482 Wittele Wittelenzone, die als vergoeding voor zijn diensten 4½ gemeten land mocht 'bedrijven'⁶⁶.

De 80 gemeten van de Sint-Baafsabdij waren gelegen binnen de jurisdictie van de stad Zierikzee, het zg. Quaalambacht of Poortambacht. Uit het tweede kwart van de 14e eeuw is een legger bewaard van de verschillende percelen die er toe behoorden, met opgave van hun grootte⁶⁷. De exacte meting, die daarvoor verricht werd, kwam uit op 76 gemeten 194 roeden, verdeeld over vier complexen, respectievelijk van 4, 4, 5 en 2 percelen, het geheel gelegen 'omtrent de poort', waarmee is bedoeld bij de stad. Het eerste perceel heette 'Tsente Baefshofstede' en was groot 5 gemeten 270 roeden. Een andere lokalisatie van het land komt voor in de pachtovereenkomst met Dirk Jan Hugenzone uit 1482. Daarin worden de vier complexen uit de legger samengevat als twee aaneengesloten complexen, van respectievelijk 43 en 28 gemeten (niet inbegrepen de 4½ gemeten, die de ontvanger genoot). Het tweede complex lag tussen de Zuiddijkse weg en de weg naar Ser Lauwendorp, een gehucht direct buiten de Zuidhavenpoort⁶⁸. Een perceel van dit tweede complex uit 1482 grensde volgens de 14e-eeuwse legger in het zuiden aan de *Grote polre*; een perceel van het eerste complex wordt in die *Grote polre* gesitueerd en twee percelen liggen in de *Zuderren polre*. Beide polders, onmiddellijk ten zuiden van Zierikzee, zijn tot nu toe in geen andere bron gevonden. Inpoldering van schorren, dus creatie van nieuw land, vond in het oosten van Schouwen veelvuldig plaats in de 14e eeuw, maar niet eerder. Het statische karakter van het Sint-Baafsland verdraagt zich niet met het idee, dat het in

64. Hamaker, *De rekeningen*, dl.2, 71.

65. RA Gent, Sint-Baafsabdij, R 57 (1363), R 58 (1364), O 1283 (1380), K 11088 (1391), O 1447 (1398), K 10712 (1460), O 2574 (1482).

66. Ibidem, O 1938 (1-8-1436), O 2155 (29-3-1452), O 2185 (21-1-1456), K 10712 (29-10-1460), O 2574 (31-7-1482).

67. Ibidem, R 57.

68. H. Uil, *Zierikzeese straatnamen* (Alphen a.d. Rijn 1986) 43.

die tijd door participatie in nieuwe bedijkingen zou zijn uitgebreid. De polders in kwestie moeten ouder zijn dan bij voorbeeld de Zuidernieuwlandpolder, bedijkt in 1357. De bodemkaart geeft ter plaatse, in de Zuidhoek, een 12e-eeuwse afzetting (zg. Duinkerke IIIB) op oudland aan⁶⁹. Waarschijnlijk is dit gebied aangetast door de stormvloed van 1134 en daarna bij gedeelten bedijkt, precies zoals dat aan de noordkant van Zuid-Beveland plaats vond⁷⁰. De polders bevatten dus geen nieuwland maar bedijkt oudland en de binnendijken zijn later verdwenen. Dat de Sint-Baafsabdij daarin land had, heeft niets ongewoons.

Het laatste blijkt dat de abdij het pachtland bij Zierikzee nog had is een legger uit 1489⁷¹. Het lijkt geen twijfel dat het hier een restant betrof van één van haar Schouwse domeinen uit de 10e eeuw of eerder. Ook de hoofdcijnsplichtigen, die als cijns het 'beste hoofd' moesten afdragen, wijzen op de vroegere aanwezigheid van domeinen, waaraan hun voorouders als onvrijen behorend tot de *familia* van de abdij, verbonden zullen zijn geweest⁷². Wij kunnen ons afvragen of ook van de lenen, die ooit van de Sint-Baafsabdij werden gehouden, nog sporen in latere bronnen te vinden zijn. Als de graaf van Vlaanderen de leenmannen in Zeeland bewesten Schelde in 1012 heeft overgenomen, zoals aannemelijk is, dan moeten hun opvolgers in de vazalliteit van de graaf van Holland zijn gekomen, toen deze in de rechten van de graaf van Vlaanderen trad. Om deze hypothese te kunnen versterken dringt een onderzoek naar de aard van de grafelijke lenen in Zeeland zich op, vooral omdat die versilde van de omgeving.

In de late middeleeuwen waren er in Zeeland drie soorten grafelijke lenen: ambachten, tienden en lenen en dit laatste woord is geen vergissing⁷³. Als wij hun oorsprong nagaan zijn we gauw klaar met de tienden. Bijna alle tienden in Zeeland hebben waarschijnlijk ooit aan de bisschop behoord, die ze omstreeks 1100 en later in de 12e eeuw heeft geschonken aan de Utrechtse kapittels, de Utrechtse Sint-Paulusabdij en de Middelburgse OLV-abdij⁷⁴. Alleen op Schouwen bezat de graaf van Holland tienden, die hij waarschijnlijk direct als behorend bij het domein van de koning heeft overgenomen. De mogelijkheid dat ook bij het Walcherse domein, dat de graaf van Vlaanderen in 1012 in handen kreeg, tienden hebben behoord, blijft open. Henderikx vermoedt echter dat deze, als verbonden aan de kerken, toch eerst aan de bisschop zijn gekomen, voordat de abdij van Middelburg ze verkreeg. Voor ons doet dat niet ter zake. Hoewel de abdijen, sommige kapittels en ook de graaf de term leen (*feodum*) bezigden voor de wijze waarop zij hun tienden aan derden uitgaven, was het in feite een erfelijke pacht⁷⁵. Toen de graaf van Holland in 1310 alle tienden in Zeeland van het kapittel van

69. F.F.F.E. Van Rummelen, *Toelichting op de geologische kaart van Nederland, 1: 50.000, blad Schouwen-Duiveland* (Haarlem 1970).

70. Dekker, *Zuid-Beveland*, 98-107.

71. RA Gent, Sint-Baafsabdij, K 2447.

72. Voor de relatie tussen de hoofdcijnsplichtigen en de voormalige domeinen zie Verhulst, *De Sint-Baafsabdij*, 404-406, 422, 456, 458.

73. Onder het Ancien Régime hebben heel wat functionarissen zich bezig gehouden met de natuur van en het onderscheid tussen de lenen in Zeeland. De meest bekende verhandeling is die van Pieter van der Hooge uit de late 16e eeuw, gedrukt bij M. Smallegange, *Nieuwe cronyk van Zeeland* (Middelburg 1696) 652-656. Een modern overzicht geeft R. Fruin, *De provincie Zeeland en hare rechterlijke indeeling vóór 1795* (Middelburg 1933) 26-32.

74. Dekker, *Zuid-Beveland*, 325, 326; Henderikx, 'Walcheren', 43-50.

75. Dekker, *Zuid-Beveland*, 380, 381; Palmboom, *Het kapittel van Sint Jan*, 359.

Sint-Pieter te Utrecht overnam, liet hij in 1316 een regeling ontwerpen, volgens welke voortaan de tienden van hem gehouden zouden worden, en daarin wordt uitsluitend de term pacht gebruikt, hoewel later steeds van leen en belening sprake is⁷⁶. Als zijnde geen oorspronkelijke lenen laten wij de tienden verder buiten beschouwing.

De ambachten worden in de administratieve bescheiden altijd beschouwd als lenen, maar de 14e-eeuwse theoreticus Filips van Leiden heeft het, voorzichtiger, over een 'temporalitas seu feodum, dictum ambacht'⁷⁷. Het was de lage rechtsmacht, die als een leen van de graaf werd gehouden. Daarnaast waren er de lenen. Het feit dat zij zo werden genoemd lijkt er op te wijzen dat zij ooit de enige waren. Later verduidelijkte men ze als leenlanden⁷⁸. Het waren inderdaad stukken land die van de graaf in leen werden gehouden. Noch bij de ambachten noch bij de lenen vond er een formele belening plaats. Zij gingen van de vorige op de volgende leenman over eenvoudig ten overstaan van drie leenmannen, behoudens goedkeuring van de grafelijke rentmeester, zonder dat overgangsrecht of heergevaad betaald werd. De ambachtsheren en de houders van leenland behoefden hun leen niet officieel te verzoeken en zij waren aan de graaf geen leenhulde verschuldigd. In de grafelijke leenregisters werden noch ambachten noch lenen geregistreerd⁷⁹. Zij vererfden niet alleen op de oudste zoon, maar op alle zonen gelijkelijk. Ontbraken de zonen dan konden dochters en verdere verwanten niet erven en verviel het ambacht of het leenland aan de graaf. Ambacht en leenland waren splitsbaar tot in het oneindige⁸⁰, maar bleven soms lang onverdeeld in bezit van de gezamenlijke zonen en kleinzonen van een overleden vader, zonder dat de graaf daar van wist. In de keur van Zeeland van 1256 is wel telkens sprake van ambachten, maar nergens van het leenrechtelijk karakter ervan, noch van de erfopvolging en splitsbaarheid. Leenlanden komen er slechts éénmaal zijdelings ter sprake, zij vererven 'als 't recht orcont' en hoe dat is wordt bekend verondersteld⁸¹. De keur van 1290, ontworpen door de tegen de graaf van Holland rebellerende ambachtsheren, wilde het erfrecht veranderen om de splitsbaarheid tegen te gaan⁸², maar bleef een dode letter.

De herkomst van het openbaar gezag in Zeeland ligt in de domaniale sfeer en de ambachten vertonen trekken die daar aan herinneren, zoals de territoriale

76. R. Fruin, *De keuren van Zeeland* ('s-Gravenhage 1920) 109-114 (9-3-1316).

77. *Philippus de Leyden, De cura reipublicae et sorte principantis*, ed. R. Fruin en P.C. Molhuijsen ('s-Gravenhage 1900) 331.

78. 'Ou pais de Zeellande sont beaucop de fiefz appelez leenlanden ...', ordonnantie van Karel, graaf van Charolais, Fruin, *Keuren*, 139, 140 (18-7-1454).

79. 'Toute la plus grande partie desdiz fiefz de Zeelande, tant dismes, ambochts ou autres, n'ont point esté relevez de mondit tres redoubté seigneur ... et aussi ne sont point enregistrez es diz registres de la tresorie de Hollande, ainsi que du moins estre deussent, mais les possesseurs d'iceulx fiefz les ont seulement relevez et relievant aux rentemaistres de Zeelande, qui à ce n'ont esté ne sont aucunement commis ne auctorisez et lesquelz n'en ont tenu ne tiennent aucun registre ne prins devers eulx quelque enseignement des tiltres desdiz possesseurs, par quoy lesdiz fiefz peuent estre beaucop adnicillez et chargiez et posseszez en autre nature ...', ordonnantie van Karel, graaf van Charolais, Fruin, *Keuren*, 135 (8-7-1454). De Bourgondische overheid beval een belening met inschrijving in een leenregister, maar deze maatregel stuitte op hevige weerstand bij de bezitters van lenen. Na verloop van tijd werd zij afgeschaft.

80. Dekker, *Zuid-Beveland*, 468 e. v.

81. *OHZ*, dl.3, no. 1135.

82. Fruin, *Keuren*, 74, 75, 95.

splitsbaarheid, het uitdrukken van overheidsgezag in gemeten en roeden en de schotplicht van de ambachtsheren, rustend niet op het land maar op het ambacht⁸³. Men kan vermoeden dat de verhouding tussen de graaf en de lagere gezagsdragers op een bepaald moment als een leenrechtelijke band is geconstrueerd, uniform voor geheel Zeeland en zonder plichtplegingen. Het zou dan de graaf van Holland kunnen zijn geweest, die deze uniformering verwezenlijkt heeft, nadat hij omstreeks 1128 meester over de beide delen van Zeeland was geworden. De lenen of leenlanden zullen hem hierbij tot voorbeeld hebben gediend. Er is geen enkele reden te bedenken dat de graaf op dat tijdstip ook deze lenen zou gecreëerd hebben en waarom hij dat dan niet naar Hollands model gedaan zou hebben. Later, sinds de 13e eeuw, deed hij dat soms, als ambachtsheren hun steenhuis met bijbehorende landerijen aan hem opdroegen om het als een 'Hollands' leen terug te ontvangen⁸⁴. Dan vond er wel een officiële beleving plaats met inschrijving in het grafelijke register en het leen was dan voortaan onderworpen aan de Hollandse erfopvolging, die voor de leenman veel voordeliger was. De 'Zeeuwse' lenen moet de graaf als bestaand hebben aangetroffen. Zij kwamen alleen voor op de eilanden Walcheren, Borsele en Schouwen en niet verder oostelijk, hetgeen een aanwijzing is voor een hoge ouderdom. Het zijn juist die gebieden waar de abdij van Sint-Baaf ooit gegoed was, waarvan wij bovendien weten dat zij lenen had.

Wij zijn inderdaad van mening dat in de Zeeuwse lenen of leenlanden, naar hun natuur zo verschillend van de Hollandse, de *beneficia* van de Sint-Baafsabdij te herkennen zijn, die de graaf van Vlaanderen na 1012 en de graaf van Holland op een later tijdstip hebben overgenomen. Waarschijnlijk echter niet uitsluitend, want de mogelijkheid bestaat dat ook de koning lenen had, die evengoed door de graven kunnen zijn overgenomen. Ondanks de vele vermeldingen van lenen in de 14e en 15e eeuw missen we een totaalbeeld van grootte en ligging⁸⁵. We moeten wachten tot 1533 vooraleer wij over een lijst kunnen beschikken van alle dan in Bewesten Schelde aanwezige lenen⁸⁶. Dat dit een minimum moet zijn van wat er ooit geweest is, vloeit bijna logisch voort uit de onconventionele manier waarop in Zeeland de lenen van de ene leenman op de andere overgingen⁸⁷. Het bevel van de centrale regering uit 1528, dat aan de lijst ten grondslag lag, constateerde dan ook dat er zoveel lenen 'verduisterd' waren. Het doelde daarbij op het recente verleden, maar natuurlijk was dit proces van verduistering al eeuwen aan de gang. Na eliminering van enkele 'Hollandse' lenen en lenen van kerkelijke instellingen, die ook op de lijst terechtgekomen zijn, blijkt het grafelijk leenland op Walcheren nog ongeveer 477 gemeten groot te zijn en op Borsele 105 gemeten. Iets meer gespecificeerd: in het noord-westen van Walcheren (de Vijf Ambach-

83. Dekker, *Zuid-Beveland*, 386-390, 426-430.

84. *OHZ*, dl. 2, no. 807 (16-1-1249, Schakerlo), dl. 3, no. 1553 (1-5-1271, Kats), Van den Bergh, *Oorkondenboek*, dl. 2, no. 468 (18-11-1282, Zanddijk).

85. Veel gegevens zijn te vinden in Hamaker, *De rekeningen*, en in de regestenlijst van de leenregisters, aangelegd op grond van de Bourgondische maatregel, door R. Fruin, *De leenregisters van Bewesten Schelde, 1470-1535* ('s-Gravenhage 1911). Hierin komen ook enkele kleine leenlanden voor in 's-Heer Arendskerke, 176, 564. Wij kunnen er niets over zeggen, behalve dat zij in de buurt van het Sint-Baafsland aan de Zuider Zuidvliet lagen.

86. RA Middelburg, Arch. Rekenkamer II, nos. 49 en 50 (afschriften eind 16e eeuw).

87. '... par quoy lesdiz fiez peuent estre beaucop adnicillez et chargiez et posseszez en autre nature', ordonnantie als in noot 79.

ten): 271 gemeten, in het noord-oosten (de Oostwating): 126 gemeten, in het zuid-westen (de Westwating): 15 gemeten, in het zuid-oosten (de Zuidwating): 65 gemeten. Met andere woorden, in het noordwesten van Wacheren, dus in het centrale deel van het oude koninklijk domein, moeten ook de meeste lenen van de Sint-Baafsabdij en eventueel van de koning hebben gelegen (voornamelijk in de parochies Grijskerke, Oostkapelle, Serooskerke en Meliskerke). In de Oostwating lagen de lenen hoofdzakelijk in de parochie Nieuwkerke (Arnemuiden) en in de Zuidwating in de parochie Nieuwwerve (bij Oost-Souburg)⁸⁸. In Borsele werden de meeste lenen aangetroffen in Hoedekenskerke en in Oudelande⁸⁹.

Voor Beoosten Schelde ontbreekt een overzicht zoals de lijst van 1533. Hier moeten wij het doen met enkele toevallige en onvolledige gegevens uit de 14e eeuw. In 1308 verwezen de ambachtsheren naar 96 gemeten leenland (ruim 72½ in Burgh en 23½ in Brijdorpe) om die op hun schotbetaling in mindering te brengen en in 1340 naar 298 gemeten (107 in Westland, 72 in Elkerzee, 57 in Haamstede met inbegrip van Koudekerke, 31 in Burgh, 27 in Welland en 4 in Zegambacht)⁹⁰. Hoewel hier onze conclusies voorzichtiger moeten zijn, lijken ook op Schouwen de meeste leenlanden gelegen te zijn in de streek van Burgh-Haamstede-Westland en bij Elkerzee, waar vermoedelijk het centrale deel van het oude koninklijk domein gezocht mag worden. Daar lagen in de 14e eeuw ook lenen van de heer van Voorne, burggraaf van Zeeland, waarvan wij vroeger gesuggereerd hebben dat zij eenzelfde oorsprong zouden kunnen hebben gehad als de grafelijke lenen⁹¹. Een suggestie, waarvan wij thans afstand nemen. De Voornse lenen vormden een heterogeen geheel, deels voortkomend uit land van de heer van Voorne, deels uit bezittingen die door particulieren aan hem waren opgedragen, deels uit aandelen in de bede. De talrijke leenmannen woonden verspreid over geheel Zeeland⁹². Hoewel het land van de heer van Voorne, dat deze later in leen heeft gegeven, voor een deel wel van grafelijke herkomst zal zijn, betekent dit allermindst dat de graaf ook leenmannen aan hem heeft overgedaan. De Voornse lenen hadden een ander erfrecht dan de grafelijke en nadat zij, met het uitsterven van de familie Van Voorne in 1371 aan de graaf waren vervallen, zijn zij bijna alle geruisloos verdwenen. De grafelijke lenen daarentegen zijn blijven bestaan tot de afschaffing van het leenstelsel in 1798.

Aan Sint Baaf en de Sint-Baafsabdij waren er toen in Zeeland geen herinnerin-

88. De cijfers van de lijst van 1533 en de berekeningen van J. Verheije van Citters op grond van 17e-eeuwse overlopers van Walcheren (RA Utrecht, familie Des Tombe, no. 959) ontlopen elkaar niet veel. In zijn posthume verhandeling 'Memorie over de vroon- leen- hayman- en vrijlanden in Zeeland', in: *Archief Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen*, 6 (1866) 32-75, zijn de leenlanden van een andere natuur (Hollands of kerkelijk) niet in mindering gebracht.

89. Vóór de inundatie van 1530 waren er ook in West-Borsele veel leenlanden: 287 gemeten in Westkerke, Hamaker, *De rekeningen*, dl. 1, 395 (1331), 60 gemeten in Wolfertsdorp en 21 gemeten in Oostkerke, ARA Den Haag, graven van Holland, no. 305 fo. 31v (13-12-1353).

90. Zondervan (ed.), 'De grafelijke bede', 31, 36; Hamaker, *De rekeningen*, dl. 2, 76-99. De rekening maakt onderscheid tussen West- en Oost-Haamstede. De laatste benaming slaat op de parochie Koudekerke.

91. Dekker, *Zuid-Beveland*, 438.

92. Voor de Voornse lenen zie J.C. Kort, *Het archief van de heren van Voorne, burggraven van Zeeland, 1272-1371* ('s-Gravenhage 1972), et van dezelfde auteur 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne in Noord-Holland, Kennemerland, Waterland en Zeeland (1230-1649)', in: *Ons voorgeslacht*, 32(1977) 401-433.

gen meer. Tot aan de Hervorming gold 1 oktober (Bamisse), de dag waarop elders in het bisdom Utrecht vooral Sint Remigius werd herdacht, in Zeeland als de feestdag van Sint Baaf. Het was zelfs een hoogfeest en arbeiders die op die dag werkten, werden beboet. Bamisse was nog tot in onze eeuw de datum waarop knechten en meiden op de boerderijen werden ingehuurd. Ook de voor-
namen Lieven en Levina, die in Zeeland lang geliefd zijn geweest, zijn stille getuigen van de vroegere invloed van de Gentse abdij, zoals thans nog de achter-
naam Lieveense.